

(A)typische betaalde werktijden en het dagelijkse leven van de werknemers

Viviane Dehaes, Koenraad Pauwels, Edmond Lambrechts

Dit artikel kadert in een ruimer onderzoek naar de gevolgen van de werktijd binnen het beroepsleven voor het algemeen welbevinden van de werknemers in het algemeen en voor hun gezinsleven in het bijzonder. De enquête werd afgenomen in 1999 bij 1.200 werknemers - vrouwen en mannen - uit een achttal bedrijven in Vlaanderen. De hier voorliggende onderzoeksresultaten focussen uitsluitend op de deelgroep van de voltijdse mannelijke respondenten: 'dagwerkers' én 'ploegenwerkers'.

'Werkt de ondervraagde werknemer volgens 'normale' kantooruren of volgens atypische uren?' 'Aan welke regeling zou hij de voorkeur geven, als de keuzemogelijkheid zich zou voordoen?' 'Wat zijn de gevolgen van de (a)typische werktijden voor zijn individuele leefomstandigheden en die van zijn gezin?' Dit zijn de hamvragen die achter de hieronder gerapporteerde resultaten schuilgaan.

DE ONDERVRAAGDE WERKNEMER EN ZIJN GEZIN: ENKELE KENMERKEN

Er zitten 553 voltijds werkende mannen in de steekproef. De ondervraagden tellen meer werknemers die volgens atypische uren werken (verder 'ploegenwerkers' genoemd) dan werknemers die tijdens de 'normale' kantooruren aan de slag zijn (verder 'dagwerkers' genoemd), respectievelijk 57% tegenover 43%. 'Atypische uurregelingen' dient in de steekproef vooral verstaan als: volgens drietot vijf ploegenstelsels. Met name 41% van de voltijdse mannen werkt volgens dergelijke

zeer atypische uurroosters, inclusief de nacht- en weekenddienst. Daarnaast werkt nog eens 16% volgens het tweeploegenstelsel. Ook hier ligt vaak weekendwerk ingebed in de regeling van de arbeidstijd. De relatieve oververtegenwoordiging van ploegenwerkers in de steekproef is echter voor een stuk leeftijdsgebonden. Zo bestaat de leeftijdscategorie jonger dan 30 jaar voor 69% uit ploegenwerkers. In de twee middelste leeftijdsgroepen - van de 30- en de 40-jarigen - blijven de ploegenwerkers in de meerderheid, maar de scores slinken naar 58% tot 60%. In de oudste leeftijdscategorie ten slotte - die van de 50-jarigen - is de vertegenwoordiging van de ploegenwerkers verder geslonken tot een minderheidspositie (39%).

De auteurs zijn werkzaam op het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies (CBGS). Dit artikel is gebaseerd op het 'Wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van de arbeidsduur op het gezinsleven' (publicatie in druk).

Veruit de meeste mannen, hetzij 94% van de dag- en 89% van de ploegenwerkers, wonen samen met een (huwelijks)partner. Meestal gaat het om 'tweeverdienergezinnen' (beide partners beroepsactief). In de tweeverdienergezinnen van de dagwerkers werkt de partner meestal voltijds (in 7 gevallen op 10), zoals de respondent. In de tweeverdienergezinnen van de ploegenwerkers zijn er evenveel deeltijds als voltijds werkende partners. Ten slotte vormt een niet onbelangrijk deel van respondenten een 'eenverdienergezin'. Hier werkt de partner niet (meer) buitenshuis. Dit is het geval bij 1 op 4 respondenten, zowel onder de dag- als onder de ploegenwerkers.

Ongeveer een derde van de respondenten draagt, samen met hun vrouw, de gezinsverantwoordelijkheid voor 1 of meer jonge kinderen (d.i. tussen 0 en 12 jaar). In de betrokken gezinnen is er een gemiddelde van 1,3 kinderen op die leeftijd. Opmerkelijk - en misschien onverwacht - is dat er onder de ondervraagde ploegenwerkers relatief meer vaders met jonge kinderen zijn dan onder de ondervraagde dagwerkers: respectievelijk 29% t.o.v. 36%. Het argument dat de ploegenwerkers in de steekproef gemiddeld ook jonger zijn dan de dagwerkers, zodat ze zich dus vaker in die leeftijdsfase bevinden waarin de kans op het hebben van jonge kinderen groter is, kan niet als verklaring voor die tendens ingeroepen worden. B.v. in de leeftijdsklasse van 30 tot 39 jaar, waar de ondervraagde vaders met jonge kinderen een overconcentratie kennen, is zowaar 82% van de ploegenwerkers vader van 1 of meer jonge kinderen, tegenover 65% van de dagwerkers. De overige leeftijdsklas-

sen volgen die tendens, zij het in afgezwakte vorm.

BEOORDELING VAN DE ACTUELE WERKTJDREGELING

'In welke mate bent u tevreden met uw werktijd?', zo luidde één van de enquêtevragen. 20% van de voltijdse mannen is heel tevreden met zijn werktijd, 49% is tamelijk tevreden, 17% is noch tevreden noch ontevreden, 12% is tamelijk ontevreden en 1% is zeer ontevreden. Er is echter een opvallend onderscheid inzake de (on)tevredenheidsfrequenties naargelang

de respondent werkt volgens kantooruren, dan wel volgens atypische uren. We wegen hieronder de ervaringen van de zeer atypische werkers (3 tot 5 ploegen) af tegenover die van de dagwerkers.

Ruim 1 op 5 van de betrokken ploegenwerkers, hetzij 21%, uit zijn ongenoegen over zijn werktijd, tegenover slechts 7% van de dagwerkers. Bij verder doorgevoerde analyses wordt duidelijk dat deze relatief frequentere ontevredenheid, waargenomen onder de zeer flexibele ploegenwerkers, een algemeen geldende factor is, ongeacht de omstandigheden. Maar hij treedt nog sterker op de voorgrond onder de invloed van twee gezinsgebonden componenten: de verantwoordelijkheid voor jonge kinderen in het gezin en/of het buitenshuis werken van de partner.

Concrete cijfers.

- 1 op 4 van de betrokken ploegenwerkers waarvan de vrouw eveneens buitenshuis werkt, hetzij 24%, is ontevreden over zijn

Viviane Dehaes e.a.

Voor al nachtarbeiders die in vaste of wisselende ploegen werken, hechten groot belang aan het gezinsleven, dat geldt als een evenwichtsfactor.

”

arbeidstijd tegenover 'slechts' 16% van hun collega's - ploegenwerkers van wie de vrouw niet (meer) beroepsactief is. Onder de dagwerkers is en blijft het percentage ontevreden daarentegen zeer laag tot onbestaand. Zo is 9% van de dagwerkers ontevreden met hun werktijd als hun vrouw ook een baan heeft buitenshuis. Er zijn geen dagwerkers ontevreden met hun werktijd als hun vrouw niet (meer) beroepsactief is.

- 1 op 4 ploegenwerkers en tegelijk vader van kinderen tussen 0 en 12 jaar, hetzij 26%, is ontevreden over zijn arbeidstijd buitenshuis tegenover 'slechts' 17% van hun collega's - ploegenwerkers die geen jonge kinderen (meer) hebben. Onder de dagwerkers liggen die frequenties - relatief - niet alleen beduidend lager, maar ze variëren ook niet of nauwelijks naargelang men al dan niet zorg moet dragen voor jonge kinderen in het gezin. We vermelden hier percentages van slechts 6% tot 7% ontevreden met de werktijd.

Interessant en aansluitend bij de hier gerapporteerde resultaten, is de studie van Leonard (1998: 89-94) die, via een uitgebreid literatuuroverzicht, gewezen heeft op de impact van ploegenarbeid op diverse facetten van het dagelijks leven. De auteur vat hierbij niet alleen een waaier van onderzoeksresultaten samen, maar bespreekt ook hun praktische betekenis. Ploegenwerkers zouden (risico's op) moeilijkheden in het gezinsleven als de meest storende factor van het ploegensysteem beschouwen, althans als men de ruime problematiek van sociaal-familiale storingen als invalshoek neemt. Vooral nachtarbeiders die in vaste of in wisselende ploegen werken, hechten groot belang aan het gezinsleven,

dat geldt als een evenwichtsfactor. Twee aspecten van het gezinsleven treden daarbij op de voorgrond. Enerzijds wordt verwezen naar problemen m.b.t. het praktisch organiseren van het huiselijk leven van alledag. De nachtarbeider in vaste of wisselende ploegen moet zich immers schikken naar de gewoonten binnen het gezin. Hij zal dus zijn slaap onderbreken of hij zal zijn gezin met zijn eigen uurrooster opzadelen (enkel mogelijk als de echtgenote niet werkt en het gezin geen schoolgaande kinderen telt), zo niet zal

hij een ten dele van zijn gezin onafhankelijk ritme volgen. Anderzijds wordt verwezen naar een waaier aan problemen inzake het leven in het gezin in het algemeen en inzake de contacten met de kinderen in het bijzonder.

Viviane Dehaes e.a.

Bedienden uiten beduidend minder gezondheidsklachten dan arbeiders.

We keren terug naar de CBGS-enquête. Daarin kregen de respondenten een batterij vragen voorgelegd m.b.t. de impact van hun werktijdregeling buitenshuis op het sociaal-familiale leven. We staan stil bij de antwoorden van enerzijds de dagwerkers en van anderzijds de zeer flexibele ploegenwerkers (3 tot 5 ploegen) waar ook nachtwerk in de arbeidstijdregeling ingebed ligt. Alleen de mannen van wie ook de gezinspartner buitenshuis werkt (de meerderheid), worden hier weerhouden. Respondenten die van oordeel waren dat de uitspraak niet van toepassing was op hun individuele leefsituatie, worden niet meegerekend in de percentages.

De ploegenwerkers in kwestie scoren nageenough over de hele lijn opmerkelijk hoger inzake het waarnemen van moeilijkheden die de werktijd oplevert voor het sociale en het gezinsleven, dan de ondervraagde dagwerkers. Enkele opmerkelijke verschillpunten.

1. De impact van de werktijd op de relatie met en de zorg voor de kinderen: ongeveer 2 dagwerkers op 10 of zelfs minder geven aan dat hun werktijd het hen moeilijk maakt: 'om met de kinderen te praten' (14%), 'om met hen te spelen' (23%) of 'om hen te begeleiden bij de schooltaken' (19%). Bij de betrokken ploegenwerkers bedragen de aandelen verhoudingsgewijs het dubbele of zelfs meer: respectievelijk 38% tot 45%.

2. De impact van de werktijd op de relatie met de partner: de betrokken ploegenwerkers zouden opvallend vaker belet worden om voldoende tijd vrij te maken voor hun gezinspartner (42%) dan de dagwerkers (25%). Ook interne spanningen tussen de respondent en zijn gezinspartner ingevolge de werktijdregeling worden - relatief beschouwd - dubbel zo vaak gesignaleerd onder de atypische werkers (29%) dan onder de werkers met normale kantooruren (14%).

3. Het onderhouden van sociale contacten: de betrokken ploegenwerkers hebben veel frequenter de ervaring buiten het sociale leven van de samenleving te staan. Zo geven telkens 5 tot 6 ploegenwerkers op 10 aan dat hun voltijdse atypische werkregeling voor hen een hinderpaal vormt om deel te nemen aan het sociale leven. Dit geldt zowel voor de formele relaties (zoals b.v. het zich inschakelen in het verenigingsleven) als voor de informele relaties (zoals b.v. het onderhouden van contacten met vrienden). Bij de dagwerkers zijn er telkens slechts 1 tot 2 op 10 die dergelijke problemen onderschrijven.

4. Tot slot kan worden gewezen op de verschillen inzake gezinsplanning. Slechts 6%

Viviane Dehaes e.a.

Ploegenwerkers noteren heel wat meer problemen inzake de combinatie van werktijden en gezin alsook met hun sociaal leven dan de dagwerkers.

”

van de dagwerkers tegenover 19% van de ploegenwerkers zegt dat zijn werktijd mee oorzaak is van de beslissing om geen (volgend) kind te krijgen.

3. PSYCHISCHE EN/OF LICHAAMELIJKE KLACHTEN ALS GEVOLG VAN DE BEROEPSARBEID

Het hier gerapporteerde CBGS-onderzoek licht een tipje van de sluier over de mogelijke verbanden tussen 'werk' en 'gezondheid'. 'In welke mate geeft uw huidig werk aanleiding tot psychische en/of lichamelijke klachten?', zo luidt de algemeen gestelde onderzoeksvraag. De antwoordmogelijkheden zijn: 'in belangrijke mate', 'in mindere mate', 'heel weinig/zelden', 'helemaal niet/nooit'. 'Uiten ploegenwerkers vaker dergelijke klachten dan dagwerkers?', dat is de hamvraag die hierachter schuilgaat.

Die vraag sluit - zij het rudimentair - aan bij de verscheidenheid aan onderzoeksliteratuur die hierover reeds is verschenen, meer bepaald over de specifieke effecten van atypische werktijden op de psychische en/of lichamelijke moeilijkheden die ploegenwerkers als gevolg van hun arbeidstijd zouden ervaren. De bevinding dat ploegenwerkers vaker ziekteverschijnselen zouden vertonen dan dagwerkers, werd reeds herhaaldelijk vanuit diverse onderzoeken in de kijker gesteld. Jaar na jaar verschijnen er nieuwe studies over de negatieve effecten van shiftwerk op de gezondheid, zo bevestigt Geldof (2001, 123). De onderzoeksresultaten waarnaar verwezen wordt, signaleren vooral meer slaap- en maagproblemen onder de shiftwerkers. Laatstgenoemden zouden ook een geringere levenskwaliteit ervaren. Haider (in:

Leonard, 1998, 79-80) kwam reeds eind jaren zeventig tot dezelfde bevindingen, na raadpleging van ettelijke buitenlandse enquêteresultaten. Ten minste 20% tot 30% van de ploegenarbeiders zou ernstige moeilijkheden hebben om zich aan het arbeidsritme aan te passen. Als indirecte indicator van die ziekte-toestand hanteerde men in de gerapporteerde onderzoeken het absentisme wegens ziekte. Vergeleken met de dagarbeiders is de verslechtering van de gezondheidstoestand van ploegenarbeiders bovendien sterk uitgesproken met het vorderen van de leeftijd, zo wordt hier tegelijk bevestigd. Ook in het onderzoek van Van Praag (in: Bosker, 1997, 25) wordt aangetoond dat werken op flexibele, atypische uren een invloed heeft op het ziekteverzuim. Hoe onregelmatiger de tijden, hoe hoger het verzuim.

Viviane Dehaes e.a.

Er zijn geen dagwerkers ontevreden met hun werktijd als hun vrouw niet (meer) beroepsactief is. ”

Hoe en in welke mate sluiten de resultaten van het CBGS-onderzoek hierbij aan? Blijkt dat 4 tot 5 voltijdse werknemers op 10, hetzij 46%, zeggen dat ze in belangrijke of minder belangrijke mate psychische en/of lichamelijke klachten hebben wegens hun werk buitenshuis. Bij 10% zou de beroepsarbeid zelfs zeer ernstige negatieve gevolgen hebben - 'in belangrijke mate' - voor de gezondheid en voor de algemene levenskwaliteit. Eens te meer echter zijn er belangrijke verschillen inzake de frequenties waarmee gezondheidsklachten worden geuit, naargelang men werkt volgens reguliere of volgens irreguliere uren. Uit de bekomen resultaten blijkt inderdaad dat het aandeel van de respondenten met dergelijke (belangrijke of minder belangrijke) gezondheidsklachten 39% bedraagt onder de dagwerkers, tegenover 52% onder de ploegenwerkers. De resultaten zijn inclusief de tweeploegenwerkers.

Als men de lichamelijke en/of psychische gezondheidsklachten ingevolge het werk indeelt volgens 10-jarige leeftijdsklassen, is er een opmerkelijk onderscheid, althans als men de subgroep van de ploegenwerkers bekijkt. Het aantal ploegenwerkers met dergelijke gezondheidsklachten bereikt een werkelijke piekscore als zij ook nog tot de oudere leeftijdsklassen gaan behoren. De concrete cijfers: het percentage ploegenwerkers met gezondheidsklachten ingevolge hun beroepsarbeid stijgt gestaag van 44% onder de twintigers of nog jonger (een toch reeds markante score), naar 47% in de leeftijdsklasse van de dertigers tot 54% in de leeftijdsklasse van de veertigers, om te eindigen op een recordscore van 73% eens de leeftijd van vijftig jaar bereikt of overschreden wordt. Het percentage gezondheidsklachten in de subgroep van de dagwerkers daarentegen is en blijft schommelen rond de 40%, ongeacht de leeftijd(sklasse).

VERSCHILLEN ARBEIDERS - BEDIENDEN

Blijft de vraag of, vergeleken met de dagwerkers, de tot dusver gevonden frequentere uiting van gezondheidsklachten ingevolge de beroepsarbeid onder de ploegenwerkers rechtstreeks en uitsluitend verband houdt met de autonome belasting die van dergelijke atypische uurregelingen uitgaat. Immers, ook als men abstractie maakt van de twee-indeling 'ploegenwerkers' versus 'dagwerkers' vertrekken de beide types werknemers van een verschillend uitgangsniveau. De dagwerkers zijn hoofdzakelijk (in twee gevallen op drie) bedienden, d.w.z. dat ze 'kantoorwerk' doen. De ploegenwerkers zijn hoofdzakelijk (eveneens in twee gevallen op drie) arbeiders, d.w.z.

dat ze min of meer zware lichamelijke arbeid verrichten. Brengen we ook die laatstgenoemde factor in rekening bij het opsporen van het aantal werknemers met gezondheidsklachten als gevolg van de gedane beroepsarbeid, dan komen we tot de volgende bevindingen.

- Zowel onder de bedienden als onder de arbeiders die tewerkgesteld zijn volgens atypische uurregelingen uit men in ruim één geval op twee gezondheidsklachten ingevolge hun beroepsarbeid.
- Ditzelfde verhoudingscijfer treft men aan bij de arbeiders van de dagdienst. Ook hier heeft de helft van de werknemers lichamelijke en/of psychische klachten ten gevolge van het werk.
- Alleen onder de dagwerkers die kantoorwerk (lees: niet-lichamelijke arbeid) doen, ligt het aandeel van de werknemers met gezondheidsklachten beduidend lager. Hier komt men tot een verhouding van 'slechts' drie werknemers op tien met gezondheidsklachten.

Slotsom: niet de dagwerkers als autonome categorie geven beduidend minder frequent uiting aan lichamelijke en/of psychische gezondheidsklachten ingevolge hun werk (vergeleken met de ploegenwerkers), maar wel en alleen de bedienden onder hen. Aangezien echter de categorie van de dagdienstwerkers in de steekproef hoofdzakelijk uit bedienden is samengesteld, drukken deze laatsten hun stempel op de globale onderzoeksresultaten.

Indicatoren inzake de relatie tussen de beroepsarbeid van de respondent enerzijds en

zijn gezondheid anderzijds komen nog op ettelijke andere plaatsen in de enquête naar voren, zij het meer indirect. Dit is ondermeer het geval bij de antwoorden op de vraag 'wat beschouwt u als het nadeel bij uitstek verbonden aan uw werktijd?' De respondent kon zijn antwoord specificeren, waardoor er ook achtergrondinformatie beschikbaar kwam. De individuele antwoorden werden achteraf samengebundeld tot globale antwoordcategorieën, waaronder 'gezondheid'. Het begrip 'gezondheid' werd hierbij gedefinieerd als een algehele toestand van fysiek, mentaal en sociaal welzijn (volgens de definitie van de *World Health Organization*).

Viviane Dehaes e.a.

Hoe onregelmatiger de tijden, hoe hoger het verzuim.

”

Blijkt dat de subgroep van zeer atypische werkers - van wie de (drie tot vijf) ploegensystemen doorgaans een etmaal van 24 uur omsluiten - relatief veel vaker de nadruk wenst te leggen op gezondheidsklachten ingevolge hun arbeidstijd (in 24% van de gevallen) dan de werkers van de tweeploegensystemen (16%) en de dagwerkers (13%).

We nemen de gezondheidsklachten van de ploegenwerkers onder de loep. In bepaalde gevallen wordt gewezen op een direct verband tussen ploegenwerk en gezondheidsproblemen. B.v. te hoge werkdruk of werkritme, de inversie van het bioritme enz. spelen de betrokkenen parten. Enkele oudere ploegenwerkers signaleren bijkomend dat ze de negatieve weerslag van de ploegenarbeid op de gezondheid hebben voelen toenemen met het vorderen van de leeftijd, een feit dat ook reeds hoger tijdens een ander onderdeel van de enquête tot uiting kwam. Anderen wijzen veeleer op een indirect verband tussen hun ploegenwerk en hun gezondheid, meer bepaald op de reële psychische druk die uit-

gaat van het risico dat er als gevolg van het ploegenwerk storingen in het gezinsleven kunnen ontstaan. Ze refereren hierbij naar de fysieke en/of psychische weerslag van de extra inspanningen die dienen geleverd om - ondanks de onregelmatige arbeidsuren - toch een 'normaal' gezinsleven te leiden. Er wordt hierbij verwezen naar de extra inspanningen die nodig zijn om zich te schikken naar de gewoonten en activiteiten van de andere gezinsleden (b.v. bij de organisatie van de maaltijden, het huishouden, de kinderopvang...). Deelnemen aan het dagelijks gezinsleven zou hierbij nadelig uitvallen voor de rustperiode van de ploegenwerker. Immers, er treedt een gebrek aan synchronisatie op tussen de activiteiten en het levensritme van de atypische werker en dat van de andere gezinsleden. Afgezien daarvan dienen er ook extra inspanningen geleverd opdat het groepsleven in het gezin én de relationele verhoudingen door het werken op irreguliere uren niet verstoord worden. Conclusie: er wordt als het ware een soort driehoeksverhouding waargenomen tussen ploegenwerk, familiale leven én gezondheid. Messing (in: *Vrouwenraad*, 2001, 14) kwam in de regio Montreal (Canada) tot dezelfde vaststelling. Bleek dat de psychologische nood en ontredering onder de ondervraagde flexibele werkers toenam naarmate de combinatie gezinsarbeid-beroepsarbeid als moeilijker ervaren werd. Als indicator voor die ontredering werd er gevraagd of men zich de laatste week wanhopig had gevoeld of geweest had.

BESLUIT

Gepeild werd naar de gevolgen van het (a)typisch werken van de deelgroep voltijdse

mannelijke respondenten ingedeeld naar 'dagwerkers' en 'ploegenwerkers' op basis van de antwoorden van een onderzoek bij 1.200 Vlaamse werknemers.

Ploegenwerkers noteren heel wat meer problemen inzake de combinatie van werktijden en gezin alsook met hun sociaal leven dan de dagwerkers. Ploegenwerkers hebben het moeilijker om voor de kinderen te zorgen. Zo

hebben ze minder tijd om er mee te praten, er mee te spelen en hen te begeleiden met de schooltaken. Ze hebben ook minder tijd om zich vrij te maken voor hun partner, wat leidt tot meer interne spanningen. Ze zeggen ook veel duidelijker dan dagwerkers dat hun werktijd er mee de oorzaak van

is om geen (volgend) kind te krijgen. Daarnaast zijn er bij de ploegenwerkers meer moeilijkheden om deel te nemen aan het sociaal leven. Dit betreft zowel het verenigingsleven als de informele relaties.

Inzake de gezondheidsbeleving zijn er heel wat meer klachten bij diegenen die werken met irreguliere uren dan bij dagwerkers met hun reguliere werktijden. Daarenboven stijgen de gezondheidsklachten bij de ploegenwerkers vrij drastisch met toenemende leeftijd, dit in tegenstelling tot de dagwerkers waar nauwelijks enig verband met leeftijd is waar te nemen.

De resultaten bij de dagwerkers zijn echter gedeeltelijk beïnvloed door het feit dat het voornamelijk om bedienden gaat. Immers, bedienden uiten beduidend minder gezondheidsklachten dan arbeiders.

Niet allen uit de rechtstreekse bevraging naar de gezondheidsbeleving stelt men verschillen

Viviane Dehaes e.a.

20% van de voltijdse mannen is heel tevreden met zijn werktijd, 49% is tamelijk tevreden, 17% is noch tevreden noch ontevreden.

vast tussen ploegenwerkers en dagwerkers. Ook uit de openvraagstelling naar wat men als grootste nadeel van de werktijd beschouwt, komt de verwijzing naar gezondheid veel frequenter voor bij voornamelijk de zeer atypische werkers van wie de (drie tot vijf) ploegensystemen doorgaans een etmaal van 24 uur omsluiten.

Ten slotte verwijzen ploegenwerkers nadrukkelijker dan dagwerkers naar de verstoring van een 'normaal' gezinsleven door hun opgelegde werktijden.

LITERATUUR

Bosker J., (1997), *Zorgen is geen voetbal. Afstemmen van flexibele werktijden en zorgtaken*. 's Gravenhage, Welboom, Instituut voor Vrouw & Arbeid.

Geldolf D., (2001), *Onthaasting: op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*, Antwerpen, Houtekiet.

Leonard R., (1998), *Werk en tijd. Ploegenarbeid en flexibele uurroosters*. Pellenberg, Nationaal Onderzoeksinstituut Voor Arbeidsomstandigheden (NOVA).

Messing K., (2001), Te combineren met het gezin? In: *Vrouwenraad*, *1/4, 13-22.